پیلان و میکانیزمەکانی لاوازکردن و زەبرلێدان لە کورد و بزووتنەوەی ئازادیخوازیی کوردستان

لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی و شیکاری

ئازاد سەڵواتی

پێشەکی

مێژووی نوێی کوردستان بە شێوەیەکی قووڵ لەگەڵ ململانێ لەسەر خاک، ناسنامە، دەسەڵات و مافی دیاریکردنی چارەنووس گرێدراوە. لە ماوەی دوو سەدەی ڕابردوودا، بزووتنەوە کوردییەکان لە بەشە جیاوازەکانی کوردستان جاروبار بە هێزی سەربازی سەرکوت کراون، جاروبار بە یاسا و سیاسەتی فەرمی سنووردار کراون و هەندێک جاریش بە ئامرازە نادیارترەکانی وەک کڕینی نوخبە، دروستکردنی ناکۆکی، بەکارهێنانی هێزی خۆجێیی و پشتیوانیی کاتیی دەرەکی لاواز کراون. بۆیە زەبرلێدان لە کورد تەنیا بە واتای شەڕ و کوشتن نییە؛ هەر کردارێک کە توانای کۆمەڵگەی کوردی بۆ خۆڕێکخستن، پاراستنی ناسنامە و بڕیاردان لەسەر داهاتووی خۆی کەم بکاتەوە، بەشێکە لەو پرۆسەیە.

هەموو ئەوەی بەسەر کورد هاتووە، بەرهەمی ژوورێکی تاریک و بڕیارێکی یەکجارەکی نەبووە. زۆرێک لەو سیاسەتانە بە ڕوونی لە بەڵگەنامە فەرمییەکان، یاسا، بڕیارە حکومییەکان، پلانە سەربازییەکان و کردارە کارگێڕییەکاندا ڕەنگیان داوەتەوە؛ هەندێکی تریشیان لەگەڵ گۆڕانی بارودۆخ و بەرژەوەندیی دەوڵەتەکان سەریان هەڵداوە. لە هەمان کاتدا، ناکرێت هەموو شکست و ناکۆکییەکی کوردی بە دەستی دەرەکی ڕوون بکرێتەوە. لاوازیی دامەزراوە، ململانێی حیزبی، هۆزگەرایی، تاکڕەوی و وابەستەبوون بە یارمەتیی دەرەکی زۆرجار دەرگایان بۆ دەستێوەردان کردووەتەوە. شیکاریی بەرپرسانە دەبێت هەردوو ڕاستییەکە پێکەوە ببینێت: هەم سیاسەتی بەڵگەداری دەوڵەتەکان و هەم ئەو کەلێنە ناوخۆییانەی کە ئەو سیاسەتانە سوودیان لێ وەرگرتووە.

لە میرنشینەکانەوە بۆ سەپاندنی دەوڵەتی ناوەندی

پێش دروستبوونی دەوڵەت-نەتەوەکانی ئەمڕۆ، بەشێکی زۆری ناوچە کوردنشینەکان لە نێوان ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و دەسەڵاتەکانی ئێراندا دابەش بووبوون. میرنشینەکانی بابان، بۆتان، سۆران، بەهدینان و ئەردەڵان[1] سەربەخۆیی تەواویان نەبوو، بەڵام دەسەڵاتی ناوخۆیی، هێزی چەکداری، سەرچاوەی دارایی و توانای مامەڵەکردنی سیاسییان هەبوو. ئەو پەیوەندییە نە پەیوەندییەکی سادەی نێوان فەرمانڕەوا و ژێردەست بوو و نە سەربەخۆیی بە مانای نوێی وشە. میرەکان باجیان دەدا، لە کاتی شەڕدا هێزیان دەنارد و لە بەرامبەردا کاروباری ناوخۆی خۆیان بەڕێوە دەبرد.

لە سەدەی نۆزدەهەمدا، هەوڵەکانی دەوڵەتی عوسمانی بۆ ناوەندیکردنی دەسەڵات ئەو هاوسەنگییەیان گۆڕی. دەوڵەت دەیویست باج، سەربازگیری، زەوی و دانیشتوان بە ڕاستەوخۆ بخاتە ژێر کۆنترۆڵی خۆی. میرنشینەکان لەبەردەم ئەم پرۆژەیەدا بەربەست بوون، چونکە هێز و دەسەڵاتێکی خۆجێییان پێکدەهێنا. لەناوبردنیان تەنها لە ڕێگەی شەڕەوە نەبوو؛ دەوڵەت لە ڕکابەریی نێوان بنەماڵەکان، ناکۆکیی هۆزی، بەڵێنی پۆست و پارە و هاوکاریی هێزە خۆجێییەکانیش کەڵکی وەرگرت. هەندێک جار، ئەو هێزەی ئەمڕۆ بۆ شکاندنی میرێک بەکار دەهات، سبەی خۆی دەبووە ئامانجی دەسەڵاتی ناوەندی. بەم شێوەیە، دەسەڵاتی میرنشینە کوردییەکان بە قۆناغ و بە کەڵکوەرگرتن لە ناکۆکییە ناوخۆییەکان لاواز کران و لەناو بران.

هەڵوەشاندنەوەی میرنشینەکان یەکێک لە سەرەتاییترین نموونەکانی لاوازکردنی بنەمای سیاسیی کورد بوو. دەسەڵاتی میرەکان دیموکراتیک نەبوو و نوێنەرایەتیی هەموو کۆمەڵگەی نەدەکرد، بەڵام بوونیان واتای ئەوە بوو کە بڕیار، باج و هێزی چەکداری بە تەواوی لە دەرەوەی ناوچەکەوە بەڕێوە نەدەچوو. دوای لەناوبردنیان، فەرمانبەر و سوپای ناوەند جێی دامەزراوە خۆجێییەکانیان گرتەوە. ئەم گۆڕانە کوردی لە سیاسەت دوور نەخستەوە، بەڵکو شێوەی بەشداری و بەرخودانیشی گۆڕی؛ داواکارییەکان بە هێواشی لە پاراستنی دەسەڵاتی میرەوە گۆڕدران بۆ پاراستنی زمان، ناسنامە و مافی سیاسی.

دابەشکردنی کوردستان و دروستکردنی سنووری نوێ

دوای شەڕی یەکەمی جیهان و ڕووخانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، سنووری سیاسیی ناوچەکە بە شێوەیەکی نوێ داڕێژرایەوە. کوردستان لە نێوان چەند دەوڵەتدا مایەوە و هیچ یەکەیەکی سیاسیی یەکگرتووی بۆ دروست نەکرا. ئەم دابەشبوونە تەنیا کێشەیەکی جوگرافی نەبوو؛ کۆمەڵگەیەکی پەیوەست بە هۆی سنووری نێودەوڵەتی لێکدابڕا

---

[1] بڕوانە: Martin van Bruinessen ،Agha, Shaikh and State: The Social and Political Structures of Kurdistan ،١٩٩٢.

و هەر بەشێک خرایە ژێر سیستمی یاسایی، پەروەردەیی و ئەمنیی جیاوازەوە. لە ئەنجامدا، بزووتنەوەی کورد لە هەر پارچەیەک ناچار بوو لەگەڵ دەوڵەتێکی جیاواز، بە زمان و ئامرازی جیاواز، مامەڵە بکات.

سنوورەکان بۆ دەوڵەتەکان ئامرازی کۆنترۆڵ بوون، بەڵام بۆ بزووتنەوەی کورد هەم دەرفەت و هەم مەترسییان دروست کرد. شۆڕشگێڕان دەیانتوانی لە کاتی گۆشاردا پەنا بۆ بەشی تری کوردستان بەرن، بەڵام هەر ئەو سنوورەش ڕێگەی بە دەوڵەتێک دەدا کوردی ناو دەوڵەتێکی دراوسێ وەک کارت بەکار بهێنێت. بەو شێوەیە، پرسی کورد لە کێشەیەکی ناوخۆییەوە گۆڕدرا بۆ بەشێک لە ململانێی نێوان دەوڵەتانی ناوچەکە. یەکێک لە میکانیزمە هەرە بەردەوامەکانی لاوازکردنی بزووتنەوە لێرەوە سەری هەڵدا: پشتیوانیی کاتی بۆ کوردی دەرەوە و سەرکوتی کوردی ناوخۆ.

ڕەتکردنەوەی ناسنامە و ئاسیمیلاسیۆنی زمان

دەوڵەت-نەتەوە نوێیەکان بە گشتی یەک زمان، یەک مێژوو و یەک ناسنامەیان بە بنەمای یەکگرتوویی وڵات دانا. لەو چوارچێوەیەدا، بوونی نەتەوە و زمانێکی جیاواز وەک دەوڵەمەندیی کولتووری نەبینرا، بەڵکو وەک مەترسییەک بۆ یەکپارچەیی دەوڵەت مامەڵەی لەگەڵ دا کرا. لە تورکیا، بۆ ماوەیەکی درێژ دانان بە بوونی کورد لە گوتاری فەرمی دا کێشەدار بوو. بەکارهێنانی زمانی کوردی لە قوتابخانە، چاپەمەنی و بوارە فەرمییەکان سنووردار کرا، ناوی گوند و شارەکان گۆڕدران و مێژووی ناوچەکە بە شێوەیەک نووسرایەوە کە بوونی کورد تێیدا کەمڕەنگ بێت.

تورکیا؛ لە شۆڕشی شێخ سەعیدەوە تا دەرسیم

لە تورکیای کۆمارییدا، سیاسەتی بنیاتنانی دەوڵەت لەسەر بنەمای یەک ناسنامە و یەک زمان، بە توندی لەگەڵ پرسی کورد گرێدرا. شۆڕشی شێخ سەعید لەساڵی ١٩٢٥[٢]، کە هۆکارە ئایینی، نەتەوەیی و ناوچەییەکان لە سەرهەڵدانییدا ڕۆڵیان هەبوو، لەلایەن دەوڵەتەوە وەک بیانوویەک بۆ فراوانکردنی یاسا و ڕێکارە توندەکان بەکار هێنرا؛ دادگا تایبەتەکان بەکار خران و سەرکوتی سیاسی لە ڕۆژهەڵاتی وڵات بەهێزتر کرا. دوای شکستی شۆڕشەکە، دەستگیری، لەسێدارەدان و گواستنەوەی زۆرەملێ تەنها سەرکردەکانی نەگرتەوە، بەڵکو پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و توانای خۆڕێکخستنی ناوچەکەشی لاواز کرد.

---

[2] بڕوانە: Robert Olson, The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880–1925, 1989؛ David McDowall, A Modern History of the Kurds, 2004.

ڕووداوەکانی دەرسیم لە ساڵانی ١٩٣٧–١٩٣٨[3] نموونەیەکی توندتری هەمان سیاسەت بوون. لەو هەڵمەتەدا، ئۆپەراسیۆنی سەربازی، بۆردومان، کوشتن و گواستنەوەی زۆرەملێی دانیشتوان، لەگەڵ هەوڵ بۆ شکاندنی دەسەڵاتی هۆزەکان و گۆڕینی ناسنامەی ناوچەکە تێکەڵ کران. ئەزموونی دەرسیم نیشان دەدات کە ناوەندیکردنی دەوڵەت، ئەگەر لەگەڵ داننان بە جیاوازییە نەتەوەیی و ناوچەییەکان نەبێت، دەتوانێت لە پڕۆژەیەکی کارگێڕییەوە بگۆڕێت بۆ هەڵمەتێکی سەربازی دژ بە دانیشتوان.

لە نێوان شۆڕشی شێخ سەعید و دەرسیمدا، شۆڕشی ئاگری و یاسا و بەرنامەکانی نیشتەجێکردنیش[4] بەشێک بوون لە هەوڵی دەوڵەت بۆ شکاندنی دەسەڵاتی خۆجێیی و پراکەندەکردنی دانیشتوان. لە ساڵانی دواتردا، نکۆڵیکردن لە ناسنامەی کوردی و سنووردارکردنی زمان لەگەڵ گواستنەوە و کۆنترۆڵی کارگێڕی پێکەوە بەکار هاتن. بەم شێوەیە، پرسی کورد تەنها وەک کێشەیەکی ئەمنی نەمایەوە، بەڵکو بە سیاسەتی پەروەردە، نیشتەجێکردن و پێناسەی فەرمیی نەتەوەشەوە گرێدرا.

لە ساڵانی شەست و حەفتاکانی زایینیدا، بزووتنەوەی نوێی سیاسی و کولتووریی کورد لە شار و زانکۆکاندا سەری هەڵدا. دواتر پرۆسەی گفتوگۆ و ئاشتی لە نێوان ٢٠١٣ و ٢٠١٥[5] هیوایەکی بۆ چارەسەری سیاسی دروست کرد، بەڵام تێکشکانی پرۆسەکە و گەڕانەوەی شەڕ نیشانی دا کە بێ چوارچێوەیەکی یاسایی، متمانەی دوولایەنە و دامەزراوەی بەردەوام، دەرفەتی گفتوگۆ دەتوانێت زوو لەدەست بچێت.

دوای کودەتای ١٩٨٠[6]، بە تایبەتی لە ساڵانی نەوەدەکاندا، شەڕی نێوان دەوڵەت و پەکەکە هەزاران گوندی کوردنشینی خستە ناو بازنەی توندوتیژییەوە. چۆڵکردنی گوندەکان، دامەزراندنی سیستمی پاسەوانانی گوند، سەپاندنی دۆخی نائاسایی، دەستگیری و ونکردنی زۆرەملێ، تۆڕی ژیانی گوندییان پچڕاند و ملیۆنان کەسیان ناچار بە کۆچ بۆ شارەکان و دەرەوەی ناوچەکە کرد. لە هەمان کاتدا، بزووتنەوەی چەکداریش بە کوشتنی هاووڵاتییان و بەکارهێنانی توندوتیژیی ناوخۆیی زیانی بە کۆمەڵگە گەیاند. تۆمارکردنی پێشێلکارییەکانی هەردوو لایەن متمانە بە شیکاریی مێژوویی زیاد دەکات و ڕێگە نادات قوربانییە مەدەنییەکان لە ژێر دروشمی هیچ لایەنێکدا بشاردرێنەوە.

قەدەغەکردنی زمان تەنها بە مانای ڕێگریکردن لە قسەکردن نییە؛ چونکە زمان هەڵگری یادەوەری، ئەدەب، ناوی شوێنەکان، چیرۆکی خێزان و تێگەیشتنی مرۆڤە لە ناسنامەی خۆی. کاتێک منداڵێک نەتوانێت بە زمانی دایکی

---

3 بڕوانە: David McDowall, A Modern History of the Kurds, 2004؛ Joost Jongerden, The Settlement Issue in Turkey and the Kurds, 2007.
4 بڕوانە: Joost Jongerden, The Settlement Issue in Turkey and the Kurds, 2007.
5 بڕوانە: International Crisis Group, Turkey and the PKK: Saving the Peace Process, Europe Report No. 234, 2014.
6 بڕوانە: Human Rights Watch ،Weapons Transfers and Violations of the Laws of War in Turkey، ١٩٩٥.

بخوێنێتەوە و بنووسێت، پەیوەندیی نێوان نەوەکان لاواز دەبێت و بەشێک لە زانیاری و ئەزموونی کۆمەڵگە لە بوارە فەرمییەکاندا جێگای نابێتەوە. ئاسیمیلاسیۆن زۆرجار بە یەک فرمان جێبەجێ ناکرێت؛ بەڵکو بە درێژایی ساڵان، لە رێگەی قوتابخانە، سوپا، دادگا، میدیا و بازاڕی کارەوە، فشار لەسەر تاک دروست دەکات تا وا هەست بکات بۆ پێشکەوتن دەبێت لە زمان و ناسنامەی خۆی دوور بکەوێتەوە.

ئێران؛ ناسنامە، زمان و ئەمنیکردنی داواکارییەکان

لە ئێرانیش، هەرچەندە بوونی کورد و زمانی کوردی بە تەواوی نکۆڵی لێ نەکراوە، بەڵام ناوەندگەرایی و سنووردارکردنی دامەزراوە سیاسی و کولتوورییە سەربەخۆکان بەردەوام بووە. پرسی کورد زۆرجار لە چوارچێوەی ئەمنیدا خوێندراوەتەوە و داواکاریی سیاسی، زمان و پەروەردە بە مەترسیی جیاوازیخوازی واتاکراوە. کاتێک پرسێکی کۆمەڵایەتی و سیاسی تەنها بە چاوی ئەمنی ببینرێت، گفتوگۆ جێی خۆی بۆ زیندان، چاودێری و دادگای تایبەت چۆڵ دەکات. ئەمنیکردنی پرسی کورد خۆی میکانیزمێکە بۆ لاوازکردنی مەیدانی مەدەنی و سنووردارکردنی دەنگی ناڕەزایی.

عێراق؛ عەرەبیزەکردن و گۆڕینی پێکهاتەی دانیشتوان

یەکێک لە قووڵترین شێوازەکانی زەبرلێدان لە کورد گۆڕینی پێکهاتەی دانیشتوان و سستکردنی پەیوەندیی نەتەوە بە خاکەکەیان بووە. لە عێراق، عەرەبیزەکردنی کەرکووک و ناوچە دەوڵەمەندەکانی باکوور[7] تەنها پرۆژەیەکی نەتەوەیی نەبوو؛ نەوت، زەوی و شوێنی ستراتیژیی ئەو ناوچانەش لە پشت سیاسەتەکەوە بوون. دانیشتوانی خۆجێیی کورد لە موڵک و شوێنی نیشتەجێبوونیان دوورخرانەوە، خێزانی عەرەب هێنران و هەندێک خەڵک ناچار کران ناسنامەی نەتەوەیی خۆیان بگۆڕن. بەم شێوەیە، تۆمار، سەنەدی زەوی، دامەزراندن و خزمەتگوزاری بوونە ئامرازی ململانێی سیاسی.

سوریا؛ سەرژمێریی ١٩٦٢ و پشتێنی عەرەبی

لە سوریا، سەرژمێرییە تایبەتەکەی ساڵی ١٩٦٢[8] لە پارێزگای حەسەکە بووە هۆی ئەوەی ژمارەیەکی زۆر لە کوردان مافی هاووڵاتیبوونیان لەدەست بدەن. ئەو کەسانە لە خاکی خۆیاندا دەژیان، بەڵام دۆخە یاساییە تایبەتەکەیان لە موڵکداری، خوێندن، کار، گەشتوگوزار و تۆمارکردنی کاروباری خێزانیدا بەربەستی زۆری بۆ دروست کردبوون.

[7] بڕوانە: Human Rights Watch ،Displaced and Dispossessed: Forced Displacement and Land Confiscation in Northern Iraq، ٢٠٠٤.

[8] بڕوانە: Human Rights Watch, Syria: The Silenced Kurds, 1996؛ بەتایبەتی بەشی ژماردنی حەسەکە و کوردە بێناسنامەکان.

دواتر پرۆژەی ناسراو بە «پشتێنی عەرەبی» خرایە بواری جێبەجێکردنەوە، بە مەبەستی دروستکردنی پشتێنەیەکی دانیشتوانی عەرەب لە ناوچە سنوورییە کوردنشینەکان. لەم نموونەیەدا، دەوڵەت بێ بەکارهێنانی ڕاستەوخۆی چەک، لە ڕێگەی بەڵگەنامە و ڕێکارە کارگێڕییەکانەوە ماف و بوونی یاسایی و سیاسیی دانیشتوانی کوردی ناوچەکەی سنووردار کرد.

ڕووداوەکانی قامیشلۆ لە مارسی ٢٠٠٤ی زاییندا[9] نیشانی دا کە کێشەکە تەنیا بە دۆخی هاووڵاتیبوون کۆتایی نایەت. دوای تێکچوونی یارییەکی تۆپی پێ و دروستبوونی ناڕەزایی، هێزە ئەمنییەکان دەستیان بە تەقەکردن و دەستگیریی بەرفراوان کرد. ڕووداوەکە لە چەند شار و ناوچەی کوردنشین بڵاو بووەوە و بووە یادەوەرییەکی گرنگ لە ئەمنیکردنی داواکارییە مەدەنی و سیاسییەکان.

لە ساڵی ٢٠١١ی زاییندا، حکومەتی سوریا بڕیارێکی دەرکرد[10] کە بەشێک لە کوردە بێناسنامەکانی حەسەکە بتوانن هاووڵاتیبوون وەربگرن. بەڵام شەڕی ناوخۆ و پاشەکشەی دامەزراوەکانی دەوڵەت دۆخێکی نوێی دروست کرد. دامەزراندنی خۆبەڕێوەبەریی باکوور و ڕۆژهەڵاتی سوریا دەرفەتێکی بۆ بەڕێوەبردنی خۆجێیی، پەروەردە و بەشداریی سیاسی ڕەخساند، لە هەمان کاتدا هێرشە سەربازییەکان، ناکۆکییە ناوخۆییەکان و پشتبەستن بە هاوپەیمانیی دەرەکی ئەو ئەزموونەیان بەردەوام خستووەتە بەردەم تاقیکردنەوە.

دەستکاریی دیمۆگرافی کاریگەرییەکی درێژخایەنی هەیە. گوندێک کە وێران دەکرێت، تەنها چەند خانووی لەدەست نادات؛ تۆڕی خزم، شێوازی بەرهەمهێنان، زانیاریی زەوی، گۆڕستان و یادەوەریی هاوبەشیشی لێ دەبڕدرێت. خێزانێک کە بۆ شارێکی دوور دەگوازرێتەوە، زۆرجار لە سەرچاوەی ئابووری و پشتیوانیی کۆمەڵایەتی خۆی دادەبڕێت. بۆیە گواستنەوەی زۆرەملێ و وێرانکردنی گوندەکان تەنها کاری سەربازی نین؛ شێوازێکن بۆ شکاندنی ژینگەی مرۆییی بزووتنەوە و کەمکردنەوەی توانای خەڵک بۆ پشتگیری و خۆڕاگری.

سەرکوتی ڕاستەوخۆ؛ لە هەڵمەتە سەربازییەکان تا ئەنفال

کاتێک یاسا، ئاسیمیلاسیۆن و فشار نەیانتوانیوە ناڕەزایی کۆتایی پێبهێنن، دەوڵەتەکان پەنایان بۆ هێزی ڕاستەوخۆ بردووە. بۆردومان، سووتاندنی گوند، دەستگیرکردنی بەکۆمەڵ، زیندان، ئەشکەنجە و لەسێدارەدان لە قۆناغە جیاوازەکانی مێژووی کوردستاندا دووبارە بوونەتەوە. مەبەست تەنها لەناوبردنی هێزی چەکدار نەبووە؛ زۆرجار دانیشتوانی

---

9 بڕوانە: Human Rights Watch, Group Denial: Repression of Kurdish Political and Cultural Rights in Syria, 2009.
10 بڕوانە: Human Rights Watch, Syria: President Grants Citizenship to Kurds, 7 April 2011 ؛ بەڵام بڕیارەکە هەموو پۆلەکانی کوردە بێناسنامەکان نەگرتەوە.

مەدەنیش وەک پشتگیریی کۆمەڵایەتیی شۆڕش سەیر کراون و سنووری نێوان چەکدار و هاووڵاتی سڕدراوەتەوە. ئەم شێوازە ترس لە تاکەکان تێپەڕ دەکات و دەیگۆڕێت بۆ یادەوەریی کۆمەڵایەتی.

عێراق؛ ئەنفال و جینۆساید

ئەنفالی ساڵی ١٩٨٨[11][12] لە عێراق گەیشتن بە توندترین ئاستی ئەو سیاسەتە بوو. وێرانکردنی هەزاران گوند، کۆکردنەوەی دانیشتوان، ونکردن و کوشتنی بەکۆمەڵ، گواستنەوەی ژن و منداڵ بۆ ئۆردوگا و بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە هەڵەبجە و شوێنی تر، نیشانەی ئۆپەراسیۆنێکی ئاسایی دژەشۆڕش نەبوون. ئامانج تێکشکاندنی ژینگەی مرۆیی، ئابووری و جوگرافیی بزووتنەوە و لەناوبردنی بەشێک لە کۆمەڵگە بوو. ئەنفال دەبێت وەک جینۆساید و هەڵمەتێکی ڕێکخراوی دەوڵەت بخوێندرێتەوە، نە تەنها وەک ئەنجامی توندیی شەڕ.

کاریگەریی سەرکوت بە ژمارەی قوربانیان تەواو نابێت. نەوەکانی دواتر لەگەڵ گۆڕی بێناونیشان، بێسەروشوێنەکان، نەخۆشیی دەروونی، زەوی مینرێژکراو و گوندی چۆڵکراو دا دەژین. کاتێک تاوان لێکۆڵینەوەی تەواوی بۆ ناکرێت و تاوانبار دادگایی ناکرێت، هەست بە بێدادی بەردەوام دەبێت. بێسزادان هەروەها پەیامێکە بۆ دەسەڵات: ئەوەی بە هێز کراوە، لەوانەیە بە هێز بپارێزرێت. بۆیە دادگایی، تۆمارکردنی ناوی قوربانیان و پاراستنی بەڵگەکان بەشێکن لە بەرگریی نەتەوەیی، نە تەنها کارێکی مێژوویی.

ڕاپەڕینی ١٩٩١ و دروستبوونی هەرێمی کوردستان

ڕاپەڕینی بەهاری ١٩٩١[13] لە باشووری کوردستان، دوای شەڕی کوێت، لە ماوەیەکی کورتدا دەسەڵاتی بەعسی لە زۆرێک لە شارەکان ڕووخاند. بەڵام هێرشە پێچەوانەکانی سوپا و هێزە ئەمنییەکان شەپۆلێکی گەورەی ئاوارەبوونی بەرەو سنوورەکانی تورکیا و ئێران دروست کرد. قەیرانە مرۆییەکە بووە هۆی دەستێوەردانی نێودەوڵەتی و دواتر دروستبوونی ناوچەی پارێزراو لە باکووری عێراق؛ دۆخێک کە ڕێگای بۆ گەڕانەوەی بەشێکی زۆری ئاوارەکان و هەڵبژاردنی پەرلەمان لە ١٩٩٢ خۆش کرد.

[11] بڕوانە: Human Rights Watch ،Iraq’s Crime of Genocide: The Anfal Campaign Against the Kurds ١٩٩٥ ،.
[12] بڕوانە: Human Rights Watch, Genocide in Iraq: The Anfal Campaign Against the Kurds, 1993 ؛ هەروەها دادگای باڵای تاوانەکانی عێراق، بڕیاری کەیسی ئەنفال، ٢٠٠٧.
[13] بڕوانە: United Nations Security Council Resolution 688, 5 April 1991؛ David McDowall, A Modern History of the Kurds, 2004.

دروستبوونی هەرێمی کوردستان گۆڕانێکی مێژوویی بوو، چونکە بزووتنەوە لە قۆناغی تەنها بەرخودانەوە چووە قۆناغی بەڕێوەبردن و دامەزراندن. بەڵام ئەم دەرفەتە لاوازییە ناوخۆییەکانیشی ئاشکرا کرد: شەڕی براکوژی، دوو ئیدارەیی، وابەستەبوونی دارایی و دەستێوەردانی دراوسێیەکان. هەرێم لە هەمان کاتدا نموونەی توانای خۆبەڕێوەبردن و ئاگادارکردنەوەیەکە لەوەی دامەزراوەی نوێ، ئەگەر یاسا و متمانەی گشتی بەهێز نەکات، دەتوانێت کەلێنی کۆن بە شێوەی نوێ دووبارە بکاتەوە.

ئێران؛ لە شۆڕشی ١٩٧٩ەوە تا ئەمنیکردنی کوردستان

دوای شۆڕشی ١٩٧٩ی زایینی[١٤]، ناکۆکیی نێوان حکومەتی نوێ و حیزب و ڕێکخراوە کوردییەکان بە خێرایی بەرەو شەڕ چوو. داواکاریی خۆبەڕێوەبردن و بەشداریی سیاسی لەلایەن دەسەڵاتەوە بە مەترسی بۆ یەکپارچەیی وڵات خوێندرایەوە؛ فەرمانی هێرش، دادگا خێراکان، لەسێدارەدان و ئۆپەراسیۆنە سەربازییەکان فضای سیاسی و مەدەنییان بە توندی سنووردار کرد.

لە ساڵانی دواتردا، ئەمنیکردنی پرسی کورد بە شێوەی جیاواز بەردەوام بوو: چاودێریی چالاکان، داخستنی ڕێکخراوە مەدەنییەکان، دادگاییکردنی سیاسی و فشار لەسەر بوارە زمان و کولتوور. هەروەها نەبوونی دەرفەتی کار و پەرەپێدانی هاوسەنگ، بەتایبەتی لە ناوچە سنوورییەکان، دیاردەی کۆڵبەری و مەترسییە مرۆییەکانی فراوانتر کردووە. بەم شێوەیە، فشارە ئەمنی، یاسایی و ئابوورییەکان یەکتریان تەواو کردووە.

بەکارهێنانی کورد لە دژی کورد

یەکێک لە کاریگەرترین میکانیزمەکانی لاوازکردنی بزووتنەوەی کورد بەکارهێنانی هێزی خۆجێیی بووە. هێزی خۆجێیی زمان، ڕێگا، شاخ، خێزان و ناکۆکییە کۆنەکان دەناسێت؛ زانیارییەک کە سوپای دەرەکی بە ئاسانی دەستی پێی ناگات. لە عێراق، تابورەکانی بەرگریی نیشتمانی کە بە «جاش» ناسراوبوون، بە مووچە، چەک و ئیمتیاز بە سیستمی حکومەتەوە بەسترابوونەوە.

لە تورکیا، سیستمی پاسەوانانی گوند لە ساڵانی هەشتاکانەوە بەرفراوان کرا. لە ئێرانی دوای شۆڕشی ١٩٧٩یش هێزی ناسراو بە پێشمەرگە موسڵمانی کورد لە دژی حیزبە کوردییەکان بەکار هات.

---

[14] بڕوانە: Amnesty International, Iran: Human Rights Abuses Against the Kurdish Minority, 2008؛ Human Rights Watch, Iran: Freedom of Expression and Association in the Kurdish Regions, 2009.

بەڵام هەموو ئەندامانی ئەو هێزانە بە هەمان هۆکار پەیوەندییان پێوە نەکردبوو. هەندێک بۆ پارە و دەسەڵات، هەندێک لە ژێر گۆشاردا، هەندێک بۆ پاراستنی خێزان یان ڕزگاربوون لە خزمەتی سەربازی، و هەندێکیش بەهۆی دوژمنایەتیی هۆزی و حیزبی چەکیان هەڵگرت. ئەم جیاوازییە لە هۆکارەکانی پەیوەستبوون، بەرپرسیارێتیی ئەو سیستەمە کەم ناکاتەوە؛ بەڵام هەموو ئەندامەکانیش نابێت بە یەک شێوە حوکم بدرێن. دەوڵەت زۆرجار بارودۆخێکی وای دروست کردووە کە بێلایەنی تێیدا قورس بێت: گوندنشین یان دەبوو چەکی حکومەت وەربگرێت، یان بە هاوکاریی شۆڕش گومانلێکراو بێت؛ لە لایەکی تریشەوە، هێزی چەکداری کورد هاوکاریی لەگەڵ دەوڵەت بە خیانەت دادەنا.

ئامانجی ئەم سیاسەتە تەنها زیادکردنی ژمارەی چەکدار نەبوو. کاتێک کورد بە دەستی کورد دەکوژرێت، تۆڵە و بێمتمانەیی دەچنە ناو خێزان و هۆز و کاریگەرییان دوای کۆتایی شەڕیش دەمێنێتەوە. دەوڵەت دەتوانێت ململانێیەکی سیاسی بگۆڕێت بۆ دوژمنایەتیی ناوخۆیی و خۆی وەک لایەنی ڕێکخەر یان ناوبژیوان پیشان بدات. هەروەها بوونی کورد لە بەرەی حکومەت بەکاردێت بۆ ئەوەی سەرکوت وەک شەڕی دەوڵەت لە دژی گەلێک نەبینرێتەوە، بەڵکو خۆی وەکو ململانێی نێوان خەڵکی ناوچەکە پێناسە بکات.

نفووز، کڕینی نوخبە و شکاندنی ڕیزەکانی بزووتنەوە

دەوڵەت هەمیشە بۆ بەدەستهێنانی کاریگەری پێویستی بە میلیشیای ئاشکرا نییە؛ هەندێک جار پۆست، پارە، دەرفەتی بازرگانی، مۆڵەت و دابینکردنی پاراستنی ئەمنی، لە چەک کاریگەرترن. کاتێک سەرکردەی هۆز یان نوخبەی سیاسی بە سەرچاوە و ئیمتیازەکانی دەوڵەتەوە دەبەسترێتەوە، دەوڵەت دەتوانێت کاریگەری لەسەر بڕیارەکانیان دابنێت، بێ ئەوەی ئەو پەیوەندییە بە فەرمی ئاشکرا بکرێت. کڕینی نوخبە هەمیشە بە پارەی نەخت نییە؛ دەتوانێت بە بەڵێنی پۆست، دەرفەتی بازرگانی، لێخۆشبوون، گەڕاندنەوەی موڵک یان پاراستنی خێزان ئەنجام بدرێت.

دەستێوەردان لە ناو ڕێکخراوێکی سیاسی دەتوانێت چەند ئامانجێکی هەبێت: کۆکردنەوەی زانیاری، کاریگەریکردن لە بڕیارەکان، دروستکردنی گومان، هاندانی لێکترازان یان پاڵپێوەنانی بزووتنەوە بەرەو هەڵوێستێک کە زیانی پێ بگەیەنێت. بەڵام هەر ڕکابەرێکی سیاسی نوێنەر یان ئاژانی حکومەت نییە و هەر لێکترازانێکیش بەرهەمی پلانی دەزگایەکی هەواڵگری نییە. دەبێت جیاوازی بکرێت لە نێوان گرووپێک کە دەوڵەت خۆی دادەمەزرێنێت، گرووپێکی پێشتر هەبوو کە دواتر یارمەتیی دەدات، تۆڕێک کە هەوڵی کاریگەریکردن لەسەری دەدات، و لایەنێک کە تەنها لە بابەتێکی دیاریکراودا بەرژەوەندییەکانی لەگەڵ دەوڵەت یەک دەگرنەوە.

کولتووری تۆمەت خۆی دەتوانێت ببێتە درێژکراوەی شەڕی دەروونیی دژبەر. ئەگەر هەر ڕەخنەیەک بە خیانەت و هەر جیاوازییەک بە دەستێوەردان ڕوون بکرێتەوە، بزووتنەوە توانای گفتوگۆ و چاکسازی لەدەست دەدات. لەو دۆخەدا هێزی

دەرەکی پێویستی بە دروستکردنی هەموو ناکۆکییەکان نییە؛ تەنها پێویستە گومانە هەبووەکان قووڵ بکاتەوە. بەرگری لە نفووز بە نهێنیکاریی بێسنوور و تۆمەت ناکرێت، بەڵکو بە شەفافیی دارایی، بڕیاردانی دامەزراوەیی، چاودێریی ناوخۆیی و ڕێکاریی دادپەروەرانە دەکرێت.

کورد وەک کارتی ناوچەیی و سنووری هاوپەیمانیی دەرەکی

دابەشبوونی کوردستان وای کردووە دەوڵەتەکانی ناوچە بتوانن لە کوردی دەرەوەی سنووری خۆیان بۆ فشاردان لەسەر دراوسێ سوود وەربگرن. ئەو پشتیوانییە زۆرجار لە دڵسۆزی بە مافی کورد نەهاتووە، بەڵکو بە پێی کێشەی سنوور، ئاو، نەوت و هاوسەنگیی سەربازی گۆڕدراوە. دەوڵەتێک دەتوانێت پشتگیری لە بزووتنەوەیەکی کوردیی وڵاتێکی تر بکات و لە هەمان کاتدا بزووتنەوەی کوردی ناوخۆی خۆی سەرکوت بکات. ئەم دووڕوویییە لە مێژووی نوێی ناوچەدا دیاردەیەکی دەگمەن نەبووە، بەڵکو بەشێک بووە لە سیاسەتی دەوڵەتەکان.

کۆماری کوردستان لە مهاباد و سنووری پشتگیریی دەرەکی

کۆماری کوردستان لە مهاباد، کە لە ژانویەی ١٩٤٦ی زایینی ڕاگەیەندرا[15]، یەکێک لە گرنگترین ئەزموونە سیاسییەکانی کورد لە سەدەی بیستەم بوو. کۆمارەکە هەوڵی دا فێرکردن بە کوردی، چاپەمەنی، دامەزراوەی سیاسی و هێزی پاراستنی خۆی پەرە پێبدات. بەڵام تەمەنی کورت و سنووری جوگرافییەکەی، ناکۆکیی ناوخۆ و پشتبەستن بە بوونی یەکێتیی سۆڤیەت لە باکووری ئێران، بنەمای مانەوەی لاواز کرد.

دوای کشانەوەی هێزەکانی سۆڤیەت لە ئێران و گۆڕانی هاوسەنگیی نێودەوڵەتی، کۆمار پشتگیریی سەرەکیی خۆی لەدەست دا. سوپای ئێران لە کۆتایی ساڵی ١٩٤٦ی زاییندا مهابادی گرتەوە و لە مارسی ١٩٤٧دا قازی محەممەد و ژمارەیەک لە هاوڕێیەکانی لەسێدارە دران. ئەم ئەزموونە یەکێک لە سەرەتاییترین وانە مێژووییەکان بوو: پشتیوانیی دەرەکی ئەگەر بە دامەزراوەی بەهێز و بنەمایەکی پتەوی ناوخۆیی پشت نەبەسترێت، لەگەڵ گۆڕانی هاوسەنگیی سیاسی دەتوانێت بە خێرایی کۆتایی پێبێت.

---

[15] بڕوانە: Archie Roosevelt Jr., The Kurdish Republic of Mahabad, Middle East Journal, 1947؛ David McDowall, A Modern History of the Kurds, 2004.

عێراق؛ لە ڕێککەوتنی خودموختاریی ١٩٧٠ەوە تا جەزائیر

ڕێککەوتنی ١١ی مارسی ١٩٧٠ی زایینی[16] لە نێوان حکومەتی عێراق و ڕێبەرایەتیی بزووتنەوەی کورد، دانپێدانانێکی گرنگ بە مافە نەتەوەییەکانی کورد و بنەمایەک بۆ خودموختاری بوو. بەڵام ناکۆکی لەسەر سنووری ناوچەی خودموختار، چارەنووسی کەرکووک، جێبەجێکردنی ماددەکان و متمانەی نێوان هەردوو لا، پرۆسەکەی لاواز کرد.

لە ساڵی ١٩٧٤ی زاییندا، حکومەت یاسای خودموختاریی[17] بە شێوەی یەکلایەنە دەرکرد. ڕێبەرایەتیی کورد ئەو یاسایەی بە کەمتر لە ڕێککەوتنی ١٩٧٠ زانی و شەڕ دووبارە دەستی پێکرد. ئەم پێشینەیە ڕوون دەکاتەوە کە ڕێککەوتنی جەزائیر تەنها بڕیارێکی لەناکاوی دەرەکی نەبوو؛ لە دۆخێکدا هات کە متمانەی ناوخۆیی تێکشکابوو و بزووتنەوە بە ڕێگای تەدارکاتی و پشتگیریی ئێرانەوە بەسترا بوو.

پشتیوانیی ئێرانی پەهلەوی و ئەمریکا لە بزووتنەوەی کوردیی عێراق لە سەرەتای ساڵانی حەفتاکان نموونەیەکی ڕوونە. شا ویستی لە ڕێگەی فشار لەسەر بەغدا پێگەی خۆی لە کێشەی سنوور و شەطالعەرەب بەهێز بکات. یارمەتیی دارایی و سەربازی توانای بزووتنەوەی کوردی زیاد کرد، بەڵام ڕێگای تەدارکاتی و چارەنووسی شەڕی بە تارانەوە بەستەوە. کاتێک لە مارسی ١٩٧٥ی زاییندا ئێران و عێراق لە جەزائیر ڕێککەوتن[18]، پشتیوانییەکە بە خێرایی وەستێنرا و بزووتنەوە لە ماوەیەکی کورتدا تووشی داڕمان بوو.

وانەی ڕێککەوتنی جەزائیر ئەوە نییە کە کورد نابێت هیچ هاوپەیمانیەکی دەرەکی هەبێت. هیچ بزووتنەوەیەکی سیاسی لە جیهانی ئەمڕۆدا بە تەواوی لە پەیوەندیی نێودەوڵەتی بێنیاز نییە. کێشە لەو کاتەدا دروست دەبێت کە یارمەتیی دەرەکی جێگای توانای ناوخۆیی بگرێتەوە و بڕیاری ستراتیژیی بزووتنەوە بکەوێتە دەستی پایتەختێکی تر. ئەگەر پشتبەستن بە هاوپەیمانییەکی کاتی بە دامەزراوەی بەهێز، سەرچاوەی جۆراوجۆر و بەرنامەیەکی سیاسیی سەربەخۆ هاوسەنگ نەکرێت، لەگەڵ گۆڕانی بەرژەوەندیی هاوپەیمانەکە، ئەو دەرفەتە دەتوانێت ببێتە هۆی کارەسات.

سوریا و پەکەکە؛ هاوپەیمانییەکی کاتی

پەیوەندیی سوریا و پەکەکە نموونەیەکی تری ئەم میکانیزمەیە. حکومەتی دەمشق بۆ ماوەیەک ڕێگەی بە چالاکیی پەکەکە و مانەوەی عەبدوڵڵا ئۆجەلان لە ناوچەی ژێر کاریگەریی خۆی دا، چونکە ئەو کارتێکی فشار بوو لە

---

16 بڕوانە: The March Manifesto of 11 March 1970؛ U.S. Department of State, Foreign Relations of the United States, 1969–1976, Volume E-4, Document 308, The Kurdish Problem in Iraq, 1970–1972.

17 بڕوانە: David McDowall, A Modern History of the Kurds, 2004؛ Human Rights Watch, Genocide in Iraq, 1993 ، بەشی پێشینەی مێژوویی.

18 بڕوانە: Iran–Iraq Algiers Agreement, 6 March 1975، و بەڵگەکانی پەیوەست بە سنوور و شەطالعەرەب.

ململانێ لەگەڵ تورکیا لەسەر ئاو، هاتای و هاوسەنگیی ناوچەیی. لە ١٩٩٨دا، کاتێک هەڕەشە و فشاری تورکیا زیادی کرد، سوریا سیاسەتی خۆی گۆڕی و ئۆجەلان ناچار بوو دەمشق جێبهێڵێت. لێرەش بەرژەوەندیی دەوڵەت بڕیاردەر بوو، نە پەیمانێکی هەمیشەیی لەگەڵ کورد.

داعش، شنگال و عەفرین؛ گۆڕانی شێوەی هەڕەشە

هێرشی داعش لە ٢٠١٤[١٩] نیشانی دا هەڕەشە بۆ کورد و پێکهاتەکانی کوردستان تەنها لە دەوڵەتە ناوەندییەکانەوە نایەت. لە شنگال، کوشتنی بەکۆمەڵ، ڕفاندنی ژن و منداڵ، کۆیلایەتیی سێکسی و ئاوارەکردنی ئێزدییەکان لەلایەن دامەزراوە نێودەوڵەتییەکانەوە وەک جینۆساید ناسرا. ڕووخانی خێرای بەرگری و جێهێشتنی خەڵک هەروەها پرسی بەرپرسیارێتیی هێزە خۆجێییەکان و پێویستیی زنجیرەی فەرماندەیی و پاراستنی مەدەنیی هێنایە پێشەوە.

لە بەرامبەردا، بەرگریی کۆبانی و دواتر بەشداریی هێزە کوردییەکان لە تێکشکاندنی دەسەڵاتی خاکیی داعش پێگەی کوردی لە هاوکێشەی نێودەوڵەتیدا بەرز کردەوە. بەڵام ئەو پشتیوانییەش سنووری خۆی هەبوو: هاوکاریی سەربازی لە دژی داعش بە واتای پشتگیریی بێسنوور لە هەموو ئامانجە سیاسییەکانی کورد نەبوو. جارێکی تر جیاوازیی نێوان هاوپەیمانیی تاکتیکی و پەیمانی سیاسیی درێژخایەن دەرکەوت.

لە عەفرین، ئۆپەراسیۆنی سەربازیی تورکیا[٢٠] و هێزە سورییە هاوپەیمانەکانی لە ٢٠١٨دا بووە هۆی ئاوارەبوونی بەشێکی زۆری دانیشتوانی کورد و گۆڕانی کۆنترۆڵی ناوچەکە. لە ساڵانی دواتردا ڕاپۆرتی ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان[٢١] باسیان لە دەستبەسەرداگرتنی موڵک، ڕفاندن، بەسەرداگرتنی دارایی و فشار لەسەر دانیشتوانی خۆجێیی کردووە. عەفرین نموونەیەکە لە تێکەڵبوونی شەڕی نیابەتی، گۆڕانی دانیشتوان و بەکارهێنانی هێزی خۆجێیی لە ژێر چەتری دەوڵەتێکی ناوچەیی.

---

19 بڕوانە: United Nations Human Rights Council, They Came to Destroy: ISIS Crimes Against the Yazidis, A/HRC/32/CRP.2, 2016.
20 بڕوانە: United Nations Human Rights Council, Report of the Independent International Commission of Inquiry on the Syrian Arab Republic, A/HRC/45/31, 2020؛ Human Rights Watch, Syria: Turkey-Backed Groups Seizing Property, 2018.
21 بڕوانە: United Nations Human Rights Council ،Report of the Independent International Commission of Inquiry on the Syrian Arab Republic ،A/HRC/40/70 ،٢٠١٩.

لەناوبردنی ڕێبەرایەتی و تێکدانی بەردەوامیی سیاسی

کوشتن، دەستگیرکردن یان دوورخستنەوەی سەرکردە سیاسییەکان شێوازێکە بۆ دروستکردنی بۆشایی ڕێبەرایەتی. بزووتنەوەیەک کە زۆر بە کەسێکی دیاریکراوەوە بەستراوەتەوە، بە لەناوچوونی ئەو کەسە لەوانەیە پەیوەندیی ناوخۆیی، دیپلۆماسی و بڕیاردان تێکبچێت. بۆیە دەوڵەتەکان تەنها هێزی چەکداریان نەکردووەتە ئامانج؛ نووسەر، دیپلۆمات، ڕێبەری حیزبی و کادری ڕێکخراوەکانیشیان لە ناوخۆ و دەرەوەی وڵاتدا کردووەتە ئامانج.

تیرۆری دوکتور عەبدولڕەحمان قاسملوو لە ڤییەننا لە ساڵی ١٩٨٩، لە کاتێکدا لەگەڵ نوێنەرانی ئێران لە گفتوگۆدا بوو، و کوشتنی دوکتور سادق شەرەفکەندی و هاوڕێکانی لە میکۆنۆسی بەرلین لە ١٩٩٢، دوو نموونەی دیارن. لە کەیسی میکۆنۆسدا دادگای ئەڵمانیا[22] دوای لێکۆڵینەوەیەکی درێژ گەیشتە ئەو ئەنجامەی ئۆپەراسیۆنەکە بە فەرمان و ڕاسپاردەی بەرپرسانی بەرزی حکومەتی ئێران ئەنجام دراوە. لەبارەی کەیسی قاسملووەوە گومان و بەڵگەی بەهێز هەیە، بەڵام ئەو کەیسە وەک میکۆنۆس بە بڕیارێکی کۆتایی دادگا نەگەیشت؛ پاراستنی ئەم جیاوازییە بۆ متمانەی نووسینی مێژوویی گرنگە.

لەناوبردنی سەرکردە دوو ئامانجی تریشی هەیە: ترساندنی چالاکانی تر و ناردنی پەیامێک کە دەرەوەی سنووریش شوێنی پارێزراو نییە. بەڵام کاریگەریی ئەو شێوازە بە پێکهاتەی بزووتنەوەکەوە پەیوەستە. کاتێک بڕیاردان و زانیاری لە دەستی تاکێک یان بازنەیەکی بچووکدا کۆدەبێتەوە، لەناوبردنی ئەو تاکە یان بازنەیە زیانێکی گەورە بە بزووتنەوە دەگەیەنێت. بەڵام ئەگەر بزووتنەوە دامەزراوەی بەهێز، ڕێکاریی ڕوونی جێنشینی و ڕێبەرایەتیی کۆمەڵایەتی هەبێت، لەناوبردنی تاکێک ناتوانێت بە ئاسانی بەردەوامییەکەی بپچڕێنێت.

شەڕی زانیاری، ناوزڕاندن و گۆڕینی واتای داواکارییەکان

لە پاڵ سەرکوتی سەربازی، شەڕێکی بەردەوام لەسەر ناونان و واتادان بە ڕووداوەکان هەبووە. کاتێک داواکاریی زمان، خۆبەڕێوەبردن یان مافی سیاسی بە «جیاخوازی»، «تێکدانی یەکپارچەیی» و «مەترسیی ئەمنی» ناودەبرێت، پرسی ماف دەگۆڕدرێت بۆ پرسی پاراستنی دەوڵەت. لەو ساتەدا، گفتوگۆ لەسەر هۆکاری نارەزایی لاواز دەبێت و هەر کردارێکی توند دەتوانرێت بە ناوی بەرگری لە ئاسایش ڕەوا بکرێت.

ناوزڕاندنی سەرکردە و حیزبەکان بە «ئاژان»، «دەستکرد» و «بیانی» هەمان کار دەکات. ئامانج هەمیشە ئەوە نییە هەموو خەڵک چیرۆکەکە بە تەواوی قەبووڵ بکەن؛ زۆرجار بەسە گومانێک دروست بکرێت کە متمانەی نێوان

---

[22] بڕوانە: Kammergericht Berlin, Urteil vom 10. April 1997, 1 StE 2/93 (کەیسی میکۆنۆس).

کۆمەڵگە و ڕێبەرایەتی لاواز بکات. گۆڕینی ناوی شوێنەکان، سنووردارکردنی زمان، کۆنترۆڵکردنی میدیا و نووسینەوەی یەکلایەنەی مێژوو، هەموویان بەشێکن لە هەوڵی دەسەڵات بۆ گۆڕینی ناسنامە و یادەوەرییەکانی کۆمەڵگە. دەسەڵات تەنها هەواڵ و ڕووداوەکانی ڕۆژ کۆنترۆڵ ناکات؛ بەڵکو هەوڵ دەدات تێگەیشتنی کۆمەڵگە لە ڕابردووی خۆی و شێوازی پێناسەکردنی ناسنامەکەشی بگۆڕێت.

لە سەردەمی دیجیتاڵدا شەڕی زانیاری خێراتر و ئاڵۆزتر بووە. هەژماری هەڵبەستراو، وێنە و ڤیدیۆی لە چوارچێوە دابڕاو، هەواڵی بێسەرچاوە و هەڵمەتە ڕێکخراوەکانی ناوزڕاندن دەتوانن لە ماوەیەکی کورتدا ڕای گشتی ئاڵۆز بکەن. بەڵام زانیاریی هەڵبەستراو زۆرجار لە بۆشاییدا کاریگەر نابێت؛ لە ترس، تووڕەیی و بێمتمانەیی هەبوو، سوود وەردەگرێت. کۆمەڵگەیەک کە سەرچاوەی متمانەپێکراو، ڕۆژنامەگەریی سەربەخۆ و کولتووری پشکنینی هەواڵی لاواز بێت، زۆرتر دەکەوێتە بەر ئەم جۆرە ئۆپەراسیۆنانە.

فشاری ئابووری و بەتاڵکردنی ناوچە کوردنشینەکان

لاوازکردنی بزووتنەوە هەمیشە بە ڕێگەی سیاسەت و ئاسایش نییە؛ ئابووریش ئامرازێکی گرنگە. کەمکردنەوەی وەبەرهێنان، سنووردارکردنی دەرفەتی کار، کۆنترۆڵی زەوی و سەرچاوە سروشتییەکان و ناچارکردنی گەنجان بە کۆچ دەتوانێت بنەمای مرۆیی و دارایی کۆمەڵگە لاواز بکات. ناوچەیەک کە بەردەوام لە خزمەتگوزاری و پرۆژەی ئابووری بێبەش بێت، خەڵکەکەی یان ناچار بە وابەستەبوون بە دەوڵەت دەبن یان بۆ دۆزینەوەی ژیانێکی باشتر کۆچ دەکەن.

کۆچکردنی زۆر و بەتاڵبوونەوەی گوند و شارۆچکە بچووکەکان کاریگەریی سیاسی هەیە. کۆمەڵگەی پەرت و دوورخراوە لە خاکی خۆی بە ئاسانی ناتوانێت دامەزراوە، میدیا، پەروەردە و ئابووریی سەربەخۆ دروست بکات. هەروەها کاتێک سەرچاوە سروشتییەکان لە ناوچە کوردنشینەکان دەردەهێنرێن، بەڵام بەشێکی دادپەروەرانەی داهاتەکە بۆ پەرەپێدانی ناوچەکە ناگەڕێتەوە، هەست بە داگیرکاریی ئابووری قووڵتر دەبێت. بەم مانایە، پەرەپێدان یان بێبەشکردن لە پەرەپێدان دەتوانێت ببێتە بەشێک لە سیاسەتی کۆنترۆڵکردن.

لاوازیی ناوخۆیی؛ ئەو کەلێنانەی دژبەر سوودیان لێ وەردەگرێت

باسکردن لە پیلان و میکانیزمەکانی دەوڵەتەکان نابێت بزووتنەوەی کورد لە بەرپرسیارێتیی خۆی بەری بکات. مێژووی کوردستان تەنها مێژووی دەستێوەردانی دەرەکی نییە؛ مێژووی هەڵەی بڕیار، ململانێی ناوخۆیی، تاکڕەوی و هەندێک جار شەڕی براکوژییە. دەوڵەتەکان زۆرجار ناکۆکییان دروست نەکردووە، بەڵکو ناکۆکیی هەبوویان

قووڵ کردووەتەوە. بوونی جیاوازیی سیاسی شتێکی ئاساییە؛ کێشە ئەوکاتە دەست پێدەکات کە هیچ دامەزراوە و ڕێکارێک بۆ بەڕێوەبردنی ئەو جیاوازییانە نەبێت و لایەنە سیاسییەکان ڕکابەرەکانیان بە دوژمن و خیانەتکار بزانن.

وابەستەبوونی زۆر بە سەرکردەی کاریزماتیک یەکێک لە لاوازییە دووبارەبووەکانە. سەرکردە دەتوانێت لە قۆناغێکدا خەڵک کۆبکاتەوە و بڕیار بە خێرایی بدات، بەڵام ئەگەر دامەزراوە و ڕێکاریی ڕوونی جێنشینی نەبێت، نەمان یان هەڵەی ئەو تاکە هەموو بزووتنەوەکە دەخاتە مەترسییەوە. بۆیە پێویستە دەسەڵاتی تاک بە بڕیاردانی دامەزراوەیی و بەرپرسیارێتیی هاوبەش هاوسەنگ بکرێت.

شەڕی براکوژی و پەنابردنە بەر چەک بۆ چارەسەرکردنی ناکۆکییە حیزبییەکان، یەکێک لە قورسترین زیانەکانی مێژووی نوێی کوردستان بووە. ئەو شەڕانە تەنها کوژراو و برینداریيان بەجێ نەهێشتووە؛ متمانەی کۆمەڵایەتییان شکاندووە، دەرفەتی دەستێوەردانی دەوڵەتانی دراوسێیان فراوانتر کردووە و کولتووری تۆڵەسەندنەوەیان پەرە پێداوە. هەر دەوڵەتێک کە بیەوێت بزووتنەوەیەک لاواز بکات، ئەوکاتە زۆرترین سوود وەردەگرێت کە لایەنەکانی بزووتنەوە یەکتری بە مەترسییەکی گەورەتر لە دژبەری سەرەکی بزانن.

نموونەکانی شەڕی براکوژی

لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان، شەڕی نێوان کۆمەڵە و حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران لە نیوەی دووەمی ساڵانی هەشتاکاندا[23] نموونەیەکی ڕوون بوو. هەردوو لایەن لە هەمان کاتدا لەگەڵ حکومەتی ئێران لە ململانێدا بوون، بەڵام ناکۆکیی ئایدیۆلۆژی، کێشەی نفووز و هەوڵ بۆ کۆنترۆڵکردنی ناوچە و ڕێکخراوە خۆجێییەکان، ناکۆکییە سیاسییەکەی گەیاندە شەڕی چەکداری. ئەو شەڕە توانای هەردوو لایەنی لاواز کرد و سەرچاوە و هێزێکی زۆری لە ململانێی ناوخۆییدا بەفیڕۆ دا.

لە باشووری کوردستان، شەڕی ناوخۆی نێوان پارتی دیموکراتی کوردستان و یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان لە ١٩٩٤ تا ١٩٩٨ی زایینیدا[24] نموونەیەکی گەورەتری هەمان کێشە بوو. ناکۆکی لەسەر دەسەڵات، داهات، گومرگ و بەڕێوەبردنی دامەزراوەکانی هەرێم بەرەو شەڕ چوو؛ شەڕەکە کوژراو، بریندار و ئاوارەی زۆری بەجێ هێشت و کارگێڕیی هەرێمی لە نێوان دوو ناوچەی دەسەڵاتدا دابەش کرد. دەستێوەردانی بەغدا، تاران و ئانکاراش ئاڵۆزییەکەی قووڵتر کرد و نیشانی دا کە ناکۆکیی ناوخۆیی چۆن دەتوانێت ببێتە دەرگای دەستێوەردانی دەوڵەتانی ناوچە.

---

[23] بڕوانە: David McDowall، A Modern History of the Kurds، چاپی سێیەم، ٢٠٠٤، بەشی پەیوەندیدار بە ڕۆژهەڵاتی کوردستان؛ هەروەها Nader Entessar، Kurdish Politics in the Middle East، ٢٠١٠.

[24] بڕوانە: Amnesty International، Human Rights Abuses in Iraqi Kurdistan Since 1991، ١٩٩٥؛ Human Rights Watch، World Report 1997: Iraq، بەشی «Human Rights Developments in Iraqi Kurdistan.»

پەیوەندیی پەکەکە لەگەڵ پارتی و یەکێتییش هەمیشە بە یەک شێوە نەماوەتەوە. لە ناوەڕاستی ساڵانی نەوەدەکاندا، پەکەکە و پارتی چەند جارێک تووشی شەڕ بوون و ئۆپەراسیۆنەکانی تورکیا لە ناوچە سنوورییەکانی هەرێمی باشووری کوردستان ئەو ململانێیەیان ئاڵۆزتر کرد. لە ساڵی ٢٠٠٠ی زایینیش[٢٥] شەڕی نێوان پەکەکە و یەکێتی لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی یەکێتی سەری هەڵدا. ئەم ڕووداوانە نابێت وەک یەک شەڕ یان بە یەک هۆکار بخوێندرێنەوە؛ بەڵام هەموویان نیشان دەدەن کە نەبوونی ڕێکاریی چارەسەری ناکۆکی و تێکەڵبوونی بەرژەوەندیی دەوڵەتانی دراوسێ دەتوانێت ڕکابەریی سیاسی و ناوچەیی بگۆڕێت بۆ شەڕی چەکداری.

عێراق دوای ٢٠٠٣؛ دەستوور، ناوچە جێناکۆکەکان و سەرچاوەکان

دوای ڕووخانی ڕژێمی بەعس لە ٢٠٠٣ی زایینیدا[٢٦]، هەرێمی کوردستان پێگەی فیدراڵیی خۆی لە دەستووری ٢٠٠٥دا چەسپاند. دەستوور دان بە دەسەڵات و مافەکانی هەرێمدا نا، بەڵام جێبەجێنەکردنی ماددەی ١٤٠ و چارەسەرنەکردنی ناوچە جێناکۆکەکان، بە تایبەتی کەرکووک، کێشەی خاک و دەسەڵاتی بە کراوەیی هێشتەوە.

ململانێ لەسەر بودجە، مووچە، نەوت، گاز[٢٧] و دەسەڵاتی هەناردەکردنیش پەیوەندیی هەولێر و بەغدای بەردەوام ئاڵۆز کردووە. ئەم کێشانە نیشان دەدەن کە دانپێدانانی دەستووری بە تەنها بەس نییە؛ بێ دامەزراوەی هاوبەش، ڕێکاریی چارەسەری ناکۆکی و جێبەجێکردنی پابەندییەکان، دەقە یاساییەکان ناتوانن بە تەنها متمانە و هاوسەنگیی سیاسی بپارێزن.

ڕیفراندۆمی ٢٠١٧ و ڕووداوەکانی ١٦ی ئۆکتۆبەر

ئەنجامی ڕیفراندۆمی ٢٥ی سێپتەمبەری ٢٠١٧ی زایینی[٢٨] بە ڕوونی نیشانی دا کە زۆرینەی دەنگدەران خوازیاری سەربەخۆیی بوون. بەڵام ڕیفراندۆمەکە لە دۆخێکدا ئەنجام درا کە پشتگیریی نێودەوڵەتی کەم بوو، ناکۆکیی ناوخۆیی قووڵ بوو و بەرنامەیەکی ڕوون بۆ هەنگاوەکانی دوای ڕیفراندۆم نەبوو. حکومەتی عێراق، دەوڵەتانی دراوسێ

---

[25] بڕوانە: Human Rights Watch ،World Report 1999؛بەشی عێراق و تورکیا ، Human Rights Watch ،World Report 2001، بەشی عێراق، سەبارەت بە شەڕی پەکەکە و یەکێتی لە ٢٠٠٠دا.

[26] بڕوانە: دەستووری کۆماری عێراق، ٢٠٠٥، ماددەکانی ١١٧ و ١٤٠.

[27] بڕوانە: International Crisis Group ،Oil for Soil: Toward a Grand Bargain on Iraq and the Kurds ،Middle East Report No. 80، ٢٠٠٨.

[28] بڕوانە: Independent High Elections and Referendum Commission, Kurdistan Region Referendum Results, 2017؛ International Crisis Group, Watch List 2017, Third Update, بەشی عێراق و کەرکووک.

و زۆرێک لە هاوپەیمانە ڕۆژئاواییەکانیش دژی کاتی ئەنجامدان و شێوازی بەڕێوەبردنی بوون. بۆیە دەبێت ڕەوایی خواستی گەل بۆ سەربەخۆیی لە ئاستی ئامادەکاریی دیپلۆماسی، سیاسی و دامەزراوەیی بۆ بەدیهێنانی ئەو خواستە جیا بکرێتەوە.

لە ١٦ی ئۆکتۆبەر، هێزە عێراقییەکان کەرکووک و ژمارەیەک ناوچەی جێناکۆکییان گرتەوە و هێڵی کۆنترۆڵی هەرێم بە شێوەیەکی خێرا پاشەکشەی کرد. ڕووداوەکە تەنها بە هاوسەنگیی هێزی سەربازی ڕوون ناکرێتەوە؛ ناکۆکیی نێوان لایەنە کوردییەکان، نەبوونی فەرماندەیی یەکگرتوو و گفتوگۆی جیاجیا لەگەڵ بەغدا بەشێکی سەرەکیی دۆخەکە بوون. ١٦ی ئۆکتۆبەر نموونەیەکی نوێی ئەو یاسایەیە: کاتێک بڕیار و بەرگری یەکگرتوو نەبن، دژبەر دەتوانێت کەلێنی ناوخۆیی بکاتە دەرفەتی ستراتیژی.

بەرگریی کاریگەر؛ لە ناسینی میکانیزم تا دروستکردنی دامەزراوە

ناسینی میکانیزمەکانی زەبرلێدان تەنها بۆ تۆمارکردنی ڕابردوو نییە. ئەو ناسینە دەبێت ببێتە بنەمای بەرنامەی بەرگری. ئەگەر نفووز لە تاریکی و بێشەفافییەوە هێز وەردەگرێت، وەڵامەکە شەفافیی دارایی و بڕیاردانە. ئەگەر لەناوبردنی سەرکردە بۆشایی دروست دەکات، وەڵامەکە ڕێبەرایەتیی کۆمەڵایەتی و ڕێکاریی جێنشینییە. ئەگەر دژبەر لە ناکۆکیی سیاسی سوود وەردەگرێت، وەڵامەکە یەکڕەنگیی زۆرەملێ نییە، بەڵکو دامەزراوەیەکە کە جیاوازی لە چوارچێوەی یاسا و گفتوگۆدا بەڕێوە ببات.

پەیوەندیی دەرەکی پێویستە، بەڵام دەبێت فرەچەشن، ڕوون و لە خزمەتی بەرنامەی ناوخۆییدا بێت. هیچ دەوڵەتێک بەرژەوەندیی خۆی فیدای کورد ناکات؛ هەروەها هیچ بزووتنەوەیەکیش نابێت تەنها بە پشتبەستن بە خۆی لە هاوکاریی جیهان بێبەش بێت. هاوسەنگی ئەوەیە پشتیوانیی دەرەکی تەنها وەک ئامرازێکی یارمەتیدەر بەکار بهێنرێت، نە وەک تاکە بنەمای مانەوە و بەردەوامی. سەرچاوە داراییە جۆراوجۆرەکان، دیپلۆماسیی پیشەیی، پەیوەندی لەگەڵ کۆمەڵگەی مەدەنی و هەبوونی بەرنامەی ڕوون، هەلی ئەوە کەم دەکەنەوە کە چارەنووسی بزووتنەوە بە بڕیاری یەک پایتەخت ببەسترێتەوە.

پاراستنی زمان، بەڵگە و یادەوەریی کۆمەڵایەتیش بەشێکە لە بەرگری. کۆمەڵگەیەک کە مێژووی خۆی تۆمار نەکات، بەڵگەکانی تاوان نەپارێزێت و نەوەی نوێ بە زمان و ئەدەبی خۆی پەروەردە نەکات، بە هێواشی توانای پێناسەکردنی خۆی لەدەست دەدات. بەرخودان تەنها لە شاخ و سنگەر ڕوونادات؛ لە قوتابخانە، زانکۆ، ئارشیف، هونەر، میدیا و دامەزراوەی یاساییش ڕوودەدات. ئەو بوارانە یادەوەریی کۆمەڵگە دەپارێزن و ڕێگە نادەن هەر نەوەیەک ناچار بێت مێژووی خۆی لە سەرەتاوە بناسێتەوە و تۆماری بکاتەوە.

کۆبەند

پیلان و میکانیزمەکانی لاوازکردن و زەبرلێدان لە کورد و بزووتنەوەی ئازادیخوازیی کوردستان بە یەک شێواز و لە یەک سەردەمدا جێبەجێ نەکراون. هەڵوەشاندنەوەی میرنشینەکان، دابەشکردنی خاک، ڕەتکردنەوەی ناسنامە، قەدەغەی زمان، دەستکاریی دیمۆگرافی، سەرکوتی سەربازی، جینۆساید، میلیشیاسازی، کڕینی نوخبە، نفووز، پشتیوانیی کاتیی دەرەکی، تیرۆری ڕێبەران، شەڕی زانیاری و فشاری ئابووری هەر یەکەیان لە بارودۆخێکی دیاریکراودا بەکار هاتوون. خاڵی هاوبەشی ئەو سیاسەتانە هەوڵدانە بۆ کەمکردنەوەی توانای کورد لە خۆڕێکخستن، پاراستنی پەیوەندیی بە خاک و بڕیاردان لەسەر داهاتووی خۆی.

بەڵام ئەم مێژووە نابێت تەنها وەک مێژووی قوربانیبوون بخوێندرێتەوە. کورد لەگەڵ هەموو ئەو زەبر و فشارانەدا توانیویەتی زمان، کولتوور و خواستی ئازادی بپارێزێت و لە قۆناغی جیاوازدا شێوازی نوێی خۆڕێکخستن دروست بکات. وانەی سەرەکی ئەوەیە هیچ پشتیوانییەکی دەرەکی و هیچ سەرکردەیەکی تاک ناتوانێت جێگای دامەزراوەی بەهێز، متمانەی ناوخۆیی و بەرنامەی سیاسیی ڕوون بگرێتەوە. هەرچی بڕیارەکان کۆمەڵایەتیتر، دارایی ڕوونتر، جیاوازییەکان قبوڵکراوتر و پەیوەندیی دەرەکی هاوسەنگتر بن، هەلی ئەوە کەمتر دەبێت دژبەر بتوانێت لاوازیی ناوخۆ بکاتە چەک.

خوێندنەوەی ڕاستگۆیانەی مێژوو پێویستی بە دوو شت هەیە: نە سیاسەتی دەوڵەتەکان و تاوانە بەڵگەدارەکان بچووک بکرێنەوە، نە هەڵە و بەرپرسیارێتیی ناوخۆیی بشاردرێنەوە. بە هەردووکیانەوە دەتوانرێت تێبگەین بۆچی هەندێک هەڵمەت سەرکەوتوو بوون و چۆن دەتوانرێت دووبارەبوونەوەیان قورستر بکرێت. بزووتنەوەی ئازادیخوازی ئەوکاتە بەهێزتر و بەرگرتووتر دەبێت کە تەنها پشت بە هەست و دروشم نەبەستێت، بەڵکو خۆی بە زانیاری، دامەزراوەی بەهێز، یاسا، شەفافیەت و کولتووری گفتوگۆ پڕچەک بکات.

سەرچاوە و خوێندنەوەی زیاتر

1. Human Rights Watch ،Genocide in Iraq: The Anfal Campaign Against the Kurds.١٩٩٣ ،
2. Human Rights Watch ،Iraq’s Crime of Genocide: The Anfal Campaign Against the Kurds.١٩٩٥ ،
3. Human Rights Watch ،Syria: The Silenced Kurds.١٩٩٦ ،

4. Human Rights Watch ،Displaced and Dispossessed: Forced Displacement and Land Confiscation in Northern Iraq.٢٠٠٤ ،
5. Martin van Bruinessen ،Agha, Shaikh and State: The Social and Political Structures of Kurdistan.١٩٩٢ ،
6. Robert Olson ،The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880–1925.١٩٨٩ ،
7. David McDowall ،A Modern History of the Kurds.٢٠٠٤ ،چاپی سێیەم ،
8. Archie Roosevelt Jr. ،The Kurdish Republic of Mahabad ،Middle East Journal.١٩٤٧ ،
9. United Nations Security Council ،Resolution 688 ٥ ،April 1991.
10. Iran–Iraq Algiers Agreement ٦ ،March 1975.
11. Kammergericht Berlin ،Urteil vom 10. April 1997 ١ ،StE 2/93 (Mykonos).
12. United Nations Human Rights Council ،Report of the Independent International Commission of Inquiry on the Syrian Arab Republic ، A/HRC/40/70.٢٠١٩ ،
13. United Nations ،They Came to Destroy: ISIS Crimes Against the Yazidis.٢٠١٦ ،
14. International Crisis Group ،Oil for Soil: Toward a Grand Bargain on Iraq and the Kurds ،Middle East Report No. 80.٢٠٠٨ ،
15. Joost Jongerden ،The Settlement Issue in Turkey and the Kurds.٢٠٠٧ ،
16. International Crisis Group ،Turkey and the PKK: Saving the Peace Process ، Europe Report No. 234.٢٠١٤ ،
17. Human Rights Watch ،Group Denial: Repression of Kurdish Political and Cultural Rights in Syria.٢٠٠٩ ،
18. Human Rights Watch ،Syria: President Grants Citizenship to Kurds ٧ ،April 2011.

19. Amnesty International ،Iran: Human Rights Abuses Against the Kurdish Minority.٢٠٠٨ ،

20. Human Rights Watch ،Iran: Freedom of Expression and Association in the Kurdish Regions.٢٠٠٩ ،

21. U.S. Department of State ،Foreign Relations of the United States, 1969–1976, Volume E-4, Document 308: The Kurdish Problem in Iraq, 1970–1972.

22. دەستووری کۆماری عێراق، ٢٠٠٥، بە تایبەتی ماددەکانی ١١٧ و ١٤٠.

23. United Nations Human Rights Council ،Report of the Independent International Commission of Inquiry on the Syrian Arab Republic ، A/HRC/45/31.٢٠٢٠ ،

24. Human Rights Watch ،Syria: Turkey-Backed Groups Seizing Property.٢٠١٨ ،

25. Independent High Elections and Referendum Commission ،Kurdistan Region Referendum Results.٢٠١٧ ،

26. International Crisis Group ،Watch List 2017, Third Update ، بەشی عێراق و کەرکووک.

27. The March Manifesto of 11 March 1970 ، ڕێککەوتنی حکومەتی عێراق و ڕێبەرایەتیی کورد.

28. Human Rights Watch ،Weapons Transfers and Violations of the Laws of War in Turkey.١٩٩٥ ،

29. Nader Entessar ،Kurdish Politics in the Middle East.٢٠١٠ ،

30. Amnesty International ،Human Rights Abuses in Iraqi Kurdistan Since 1991 ، ١٩٩٥.

31. Human Rights Watch ،World Report 1997: Iraq، بەشی «Human Rights Developments in Iraqi Kurdistan».

32. Human Rights Watch ،World Report 1999 و World Report 2001 ، بەشەکانی پەیوەندیدار بە عێراق، تورکیا و پەکەکە.